

הרב גבריאל יצחק רוונה

איגרתו של ירמיהו לגולים בגלות יהויכין - עיון בסוגיית ההסתגלות

א. פתיחה

איגרתו של ירמיהו לגולים בגלות יהורש והמסגרי (ירמיהו כ"ט, א-כג) מכילה הן הוראות מעשיות והן נבואות לעתיד. אחד הנושאים העיקריים של האיגרת הוא ההסתגלותם של הגולים לתנאים אליהם נקלעו בבבל. הנביא מבשר להם את הצפוי ומדריך אותם כיצד להתמודד עם הנסיבות החדשות בהתאם לכך. תמורה מרחיקת לכת בשגרת החיים כעקירה כפויה ממקום למקום מערערת את היציבות האישית ומצריכה תהליך ארוך ומורכב של שינויי הרגלים ותפישות¹. בלא תהליך שכזה עלול האדם להגרר לאובדן עשתונות או, לחלופין, להתעלם מהמתרחש ולפעול בצורה שאינה הולמת עוד את המצב הנתון.

את התגובה הראשונה - היאוש, ניתן להגדיר כיטלטלה². זאת על סמך הכתוב "הנני ה' מטלטלך סלטלה גבר" (ישעיהו כ"ב, יז) ממנו לומדים חכמים כי "טלטולי דגברא קשין דאיתתא" (כתובות כח, ע"א, סנהדרין כו, ע"א). המעבר מהמקום המוכר והידוע למקום אחר שומט את הקרקע מתחת רגלי האדם בכלל, והגבר בפרט, ועלול להותיר אותו במצב של אין אונים בבחינת "הטלטול קשה לאדם יוצר עכל" (פרד"א כו).

על התגובה השנייה אומרים חז"ל "שיני' וסת תחילת חולי" (סנהדרין קא, ע"א; כתובות קי, ע"ב; ב"ב קמו, ע"א; נדרים לז, ע"א) שינוי הרגלים, ביחוד הרגלי אכילה, פוגע בבריאות. הדוגמא המוצגת בתלמוד היא זו של העני הסועד בשבת במידה העולה על יכולת הקיבול של קיבתו המצומקת ונופל עקב כך למשכב. יש לראות בדוגמה זו מעין משל לניסיון לעכל מצב אחד (סעודת שבת דשנה) בכלים (קיבה מצומקת) המתאימים למצב אחר (סעודה דלה של ימות החול), ניסיון הנידון מראש לכשלון.

* דברים שנאמרו במסגרת סדרת השיעורים בתנ"ך לזכרו של ר' יוסף ניצן ז"ל.
1. פרשן התורה רבי משה חפץ, המרבה לדון בשאלות אקסיסטנציאליסטיות ופסיכולוגיות, מנסח צורך זה במילים קצרות: "ראוי שישתנה טבע החי מעת לעת כהשתנות המקרים אליו" ("מלאכת מחשבת", קניגסברג תר"יט, עמ' טו).
2. דברים שנאמרו במסגרת סדרת השיעורים בתנ"ך לזכרו של ר' יוסף ניצן ז"ל.

גם תהליך ההסתגלות מצריך זהירות מרובה. יש להשמר מפני השלמה מוחלטת העלולה להביא לשבירת רצף החיים עד כדי אבדן הזהות המולדת. במישור הלאומי מתבטא שבר זה בשכחת העבר המשותף, בטמיעה ובהתבללות. הווי אומר, דיון בסוגיית ההסתגלות נוגע בשלוש נקודות:

א. שמירת היציבות למרות השינוי.
ב. התפכחות מאשליות והכרה במצב החדש.
ג. הגנה על הזהות האישית והקבוצתית מפני תופעות לוואי אפשריות של התהליך.

עיוננו מכוון לבירור שלושת אלה מתוך אגרתו של הנביא ירמיהו. לשם כך, נצביע על אותם פסוקים בהם הן מובעות ונעסוק בהסברם ובביאורם.

ב. שמירת היציבות למרות השינוי

"וְאֵלֶּה דְבָרֵי הַסֵּפֶר אֲשֶׁר שָׁלַח יְרֵמְיָה הַנְּבִיא מִירוּשָׁלַם אֶל יֵתֵר זַקְנֵי הַגּוֹלָה וְאֶל-הַכֹּהֲנִים וְאֶל הַנְּבִיאִים וְאֶל-כָּל-הָעָם אֲשֶׁר הָגְלָה נְבוּכַדְנֶאצַּר מִירוּשָׁלַם בְּבָבֶלָה. אַחֲרֵי צֵאת יְכִנָּיָה הַמֶּלֶךְ וְהַגְּבִירָה וְהַסָּרִיסִים שְׂרֵי יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם וְהַחֲרָשׁ וְהַמַּסְגָּר מִירוּשָׁלַם. בְּיַד אֶלְעָשָׂה בֶן-שָׁפָן וְגַמְרִיָּה בֶן-חִלְקִיָּה אֲשֶׁר שָׁלַח צְדָקְיָה מֶלֶךְ-יְהוּדָה אֶל-נְבוּכַדְנֶאצַּר מֶלֶךְ בָּבֶל בְּבָבֶלָה לֵאמֹר: כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְכָל-הַגּוֹלָה אֲשֶׁר הִגְלִיתִי מִירוּשָׁלַם בְּבָבֶלָה" (ירמיהו כ"ט, א-ד).

בראש נמעני היספרי עומדים "יתר זקני הגולה" כלומר היתרים על אלה שנותרו בירושלים.² הגולים אמנם הורחקו מירושלים, אך לא נותקו ממנה. זקני הגולה נותרו חלק מקבוצה גדולה יותר, שחלקה השני נמצא בירושלים. יתר על כן, אף המבנה החברתי שנוצר בירושלים נותר בעינו, איש אינו מאבד את מעמדו, הגולים עודם מחולקים לזקנים, לנביאים ולעם.

הנביא מקפיד לכנות את המלך ואת אמו בתאריהם ומזכיר כי לא גורשו בכוח מירושלים אלא "יצאו" ממנה.³ אם כי יציאה זו נכפתה אליהם, יש בצורתה הבלתי האלימה בכדי להפחית מהלם הגרוש והעקירה ולשמור על יציבות כלשהי. העברת הספר בידי שליחים רשמיים של צדקיה מלך יהודה מכילה גם היא מסר הקושר את הגולים למסגרת הממלכתית של ארצם. הם נשארו אזרחיה, לפחות במדה מסוימת, למרות שכבר אין הם נמצאים בה.

2. מצודת דוד, ירמיהו כ"ט, א.

3. ככתוב במלכים: "וַיֵּצֵא יְהוֹיָכִן מֶלֶךְ-יְהוּדָה עַל-מֶלֶךְ בָּבֶל, הוּא וְאִמּוֹ וְעַבְדָּיו וְשָׂרָיו וְסָרִיסָיו; וַיִּקַּח אֹתוֹ מֶלֶךְ בָּבֶל" (מל"ב כד, יב) כמונחי ימינו היינו מגדירים זאת כיפיוני מרצון.

יש לשים לב לכך שבעוד שבפתיחת הדברים מיוחסת ההגליה לנבוכדנצר, הרי שבפנייתו לעם מייחס אותה הנביא לקב"ה. בקרב הגולים רווחה הדעה לפיה עם הגלייתם לבבל בידי נבוכדנצר התמוטט עולמם כולו - זיקתם לאומה בטלה ועמה גם זיקתם לאלוקיה⁴. ירמיהו מדגיש בפניהם כי לא נבוכדנצר הוא שהגלם אלא הקב"ה, המוסיף להיות "ה' צבאות אלוקי ישראל". הכינוי צבאות מבטא את הקשר של ה' לישראל⁵ ואת היותו לוחם מלחמותיהם⁶, עובדות שלא נשתנו למרות הגלות. כינוי זה מבטא גם את ההרמוניה הקוסמית הנגזרת מייחוד ה'⁷ ומצביע על מימד היציבות הנובע מכך. ראיית העבר כאבוד והעמידה בפני הווה ועתיד לוטים בערפל מביאות לבלבול ולשיתוק. לכן שומה על הנביא להסביר לעם כי עברו עודנו רלוונטי. הגלות אינה ניפוץ העבר אלא חלק מתכנית שיקום אלוקית נרחבת שמטרתה כפרה, תיקון ושיבה.

ג. התפכחות מאשליות והסתגלות למצב החדש

"בְּנוּ בָתִּים וְשִׁבּוּ וְנִטְעוּ גִּנּוֹת וְאָכְלוּ אֶת פְּרִיָן. קְחוּ נָשִׁים וְהוֹלִידוּ בָנִים וּבָנוֹת וְקָחוּ לְבָנֵיכֶם נָשִׁים וְאֵת בָּנוֹתֵיכֶם תָּנוּ לְאֲנָשִׁים וְתִלְדְּנָה בָנִים וּבָנוֹת וְרַבּוּ שָׁם, וְאַל תִּמְעָטוּ. וְדַרְשׁוּ אֶת שְׁלוֹם הָעִיר אֲשֶׁר הִגְלִיתִי אֶתְכֶם שָׁמָּה וְהִתְפַּלְלוּ בְּעַדָּהּ אֵל ה' כִּי בְּשָׁלוֹמָה יִהְיֶה לְכֶם שְׁלוֹם. כִּי כֹה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: אֲלֵ-יִשְׂרָאֵל לְכֶם נְבִיאֵיכֶם אֲשֶׁר-בְּקֶרְבְּכֶם וְקִסְמֵיכֶם וְאֲלֵ-תִשְׁמְעוּ אֵל-חַלְמֹתֵיכֶם אֲשֶׁר אַתֶּם מְחַלְמִים. כִּי בְשֶׁקֶר הֵם נְבִאִים לְכֶם בְּשֵׁמִי, לֹא שְׁלַחְתִּים, נְאֻם ה' (שם, שם, ה-ט).

כאן מזהיר הנביא את הגולים מפני תגובה הפכית - התעלמות מהמצב והתנהגות כאילו דבר לא ארע. אל להם לראות את הגלות כמצב חולף, היא עתידה להמשך זמן רב ועליהם להתארגן בהתאם. מתווית כאן דרך להסתגלות הדרגתית המאפשרת נחיתה רכה במציאות החדשה. בתחילה מוטל על הגולים לטפל בצרכים הדחופים ולדאוג לעצמם לקורת גג, בהמשך עליהם להתערות עוד יותר במקומם החדש ולטעת בו עצים - מעשה שתוצאותיו אינן מיידיות והמהווה הכנה לשהות ארוכה. לנטיעה זו ולנבואה לפיה הם עתידים לאכול מפריה משמעות נוספת - נביאי השקר בישרו לגולים כי הם עתידים לחזור לאחר שנתיים בבבל⁸. כלומר - לדבריהם ישוּבו הגולים ליהודה בטרם יחלפו שנות הערלה ולא יספיקו לאכול מפרי נטיעותיהם. קריאתו של ירמיהו לטעת עצים ונבואתו כי פרים יאכל מכוונת, איפוא, לסתירת נבואתם של נביאי השקר.

4. שלילת דעה זו מובעת פעמים רבות בספר יחזקאל, ראה למשל שם כ', לב-לג.

5. בבלי שביעות לה, ע"ב.

6. ראה "דעת מקרא" לשמו"א א', ג.

7. רבי עובדיה ספורנו, "אור עמים" יב, יג (מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים ה'תשמ"ג עמ' תס).

8. ירמיי, כ"ח, ג.

השלב הבא הוא יצירת תאים משפחתיים בבבל. אל לגולים להמתין לשובם ליהודה, בה קיים, מן הסתם, מבחר גדול יותר של רווקים ורווקות. עליהם להכיר במציאות ולהתחנן במקום בו הם נמצאים. הקמת משפחה מסמלת קביעות ומציינת שלב מתקדם יותר בהסתגלות?⁹

לאחר ההתארגנות הפרקטית נדרשת ההשלמה הנפשית הבאה לידי ביטוי בתפילה לשלום העיר כל עוד הם מצויים בה והדבר עולה בקנה אחד עם האינטרס שלהם¹⁰. הסתגלות היא תהליך נפשי המחייב הפנמה. התפילה, עבודה שבלב, יוצרת תהליכים נפשיים מחד גיסא ומביעה אותם מאידך גיסא. התפילה לשלומה של בבל מבססת את מעמדה כבית - מקום מגורים קבוע עמו מזדהה המתגורר בו.

חז"ל מגדירים את דבריו אלה של ירמיהו כיעצה טובה¹¹ דהיינו כהמלצה ולא כציווי. עם זאת נראה כי ההכרה במצב החדש חיונית גם למימוש תפקידה של הגלות. הגלות אינה רק עונש אלא גם נקודת פתיחה חדשה המעניקה יכולת לתיקון¹². התעלמות ממימד השינוי שבגלות מרוקנת אותה ממשמעותה זו ומשבשת את המהלך שלשמו נועדה.

על הגולים להזהר מפני נביאי השקר הקוראים לעם להתעלם ממצבו והמורים לו להמנע מפעולות של התבססות בבבל. הללו אינם נושאים את דבר ה' אלא מדברים מתוך הרהורי לבם ומונעים בכוחה של היגיעה¹³ האישית והציבורית, המטה אותם לראיית הגלות כמקרה נטול משמעות מחייבת.

9. מנגד, המנעות מהקמת משפחה מורה על תלישות ארעיות וחוסר ביטחון, ירמיהו עצמו נצטווה בנוגע לארץ יהודה: "לא-תקח לך אשה ולא-יהיו לך בנים ובנות במקום הזה" (ירמיהו ט"ז, ב).

10. הרד"ק על אתר (ירמ"י כ"ט, ז). ד"ה כי בשלומה יהיה לכם שלום) מסביר כי תמיכה רוחנית זאת בבבל מוגבלת לזמן ולמצב שבו שלומה של בבל מבטיח את שלומם של היהודים המצויים בה, כאשר מצב זה השתנה וטובתם של היהודים חייבה את נפילת בבל בידי מלכות פרס פקעה גם הלואלות שלהם כלפיה והם חדלו מלהתפלל לשלומה. במילים אחרות - גבול הנאמנות לבבל הוא גם גבול ההסתגלות לגלות.

11. בבלי ב"ב, כט.

12. היטיב להסביר זאת הרב אביגדור הלוי נבנצל: "שינוי מקום מביא את האדם למצב חדש. הבית, העיר, המקום שאליו התרגל האדם, משתנה, ובכך נפתח פתח לשינויים נוספים בחייו" (הרב אביגדור נבנצל, "שיחות לספר בראשית", ירושלים תשס"ה, עמ' נז).

13. יגיעה - מונח שמקורותו בביטוי 'נוגע בדבר' ומשמעותו - רצון או תאוה הגורמים לאדם לראות את המציאות בצורה הנוחה לו ואל כפי שהיא באמת. הדין בעגיעותי ובדרכי השפעתן תופס מקום מרכזי בתורת בעלי המוסר מבית מדרשו של רבי ישראל מסלנט.

מקורן של נבואות אלה נרמז בצורה יוצאת הדופן "מחלמים" אותה מסביר רבי משה דוד וואלי: "ההרהור הזה שהיה עובר בדעתם כל היום הוא עצמו שהיו חולמים בלילה, כדרך ההווה תמיד שהחלומות הולכים אחר הרהורי היום לפי שאינם אלא מחשבה שהולכת ומתמדת ואינה פוסקת בין ביום ובין בלילה, ונמצא שהם מחלימים את עצמם, לפיכך כתיב: 'ואל תשעו אל חלומותיכם אשר אתם מחלמים'".¹⁴

ראיית ההווה כהמשכו הרציף של העבר היא אשליה מסוכנת. הגלות אינה אירוע אקראי אלא קריאה אלוקית המחייבת התבוננות והסקת מסקנות. הענות לקריאה זו מותנית בקיומה של מודעות ברורה לשינוי ולנתונים שנוצרו כתוצאה ממנו.

ד. התגוננות מפני תוצאות לוואי של ההסתגלות

"כִּי-כֹה אָמַר ה' כִּי לִפְנֵי מְלֹאֵת לְבָבְךָ שִׁבְעִים שָׁנָה אֶפְקֹד אֶתְּכֶם; וְהִקְמוֹתִי עֲלֵיכֶם אֶת-דְּבַרֵי הַטּוֹב לְהַשִּׁיב אֶתְכֶם אֶל-הַמְּקוֹם הַזֶּה. כִּי אֲנֹכִי יָדַעְתִּי אֶת-הַמַּחְשָׁבֹת אֲשֶׁר אֲנֹכִי חָשַׁב עֲלֵיכֶם נְאֻם-ה' מִחֻשְׁבוֹת שְׁלוֹם וְלֹא לְרָעָה לְתֵת לָכֶם אַחֲרֵית וְתִקְוָה. וּקְרַאתֶם אֹתִי וְהִלַּכְתֶּם, וְהִתְפַּלַּלְתֶּם אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי אֲלֵיכֶם. וּבִקְשַׁתֶּם אֹתִי וּמְצַאתֶם כִּי תִדְרָשְׁנִי בְּכָל-לְבַבְכֶם וְנִמְצַאתִי לָכֶם נְאֻם-ה'. וְשָׁבַתִּי אֶת שְׁבוֹתְכֶם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל-הַגּוֹיִם וּמִכָּל-הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר הִדַּחְתִּי אֶתְכֶם שָׁם, נְאֻם-ה' וְהִשְׁבַּתִּי אֶתְכֶם אֶל הַמְּקוֹם אֲשֶׁר הִגְלִיתִי אֶתְכֶם מִשָּׁם. כִּי אֲמַרְתֶּם הַקִּיִּם לָנוּ ה' נְבִאִים בְּבִלְהָ" (שם, שם, י-טו).

הכלל לפיו "אין לנו אפילו מידה אחת בעולם שלא תהיה הקיצוניות מזיקתה"¹⁵ נכון גם לגבי ההסתגלות. פריצת גבולותיה הרצויים עלולים להפוך אותה לנתק מוחלט מן העבר ולצעד ראשון במירוץ הטמיעה וההתבוללות. כדי למנוע זאת תוחם הנביא את ההסתגלות. הוא מנבא קיצה של הגלות, מסביר את מקומה בתכנית האלוקית ואת משמעותה המחייבת.

14. רבי משה דוד וואלי, "מרפא לשון", ירושלים תשס"ג, עמ' רג.
15. הראי"ה קוק, "אגרות הראי"ה", ירושלים תשנ"ה, ח"א עמ' יט.

הוא מטעים כי ציות לדבר ה' וחזרה בתשובה יעשו את הגלות למנוף לגאולה השלמה¹⁶ ומדגיש את האחריות המוטלת מתוך כך על הגולים. הנביא משתמש בלשון הכתוב בתורה בפרשת התשובה. הנאמר כאן - "וּבִקְשַׁתֶּם אֹתִי וּמְצַאתֶם כִּי תִדְרְשׁוּנִי בְּכָל-לְבַבְכֶם וּנְמַצְאתִי לָכֶם" מקביל לכתוב בתורה - "וּבִקְשַׁתֶּם מִשָּׁם אֶת ה' אֱ-לֹהֵינִי וּמְצַאתֶם כִּי תִדְרְשׁוּנִי בְּכָל-לְבַבְךָ וּבְכָל-נַפְשְׁךָ" (דברים ד', כט). גם המשך דבריו - "וְיִשְׁבְּתִי אֶת שְׂבִיתְכֶם וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִכָּל-הַגּוֹיִם וּמִכָּל-הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר הִדְחַתִּי אֶתְכֶם שָׁם" מקביל לכתוב וְשָׁבָה ה' אֱ-לֹהֵינִי אֶת-שְׂבִיתְךָ וְרַחֲמֶיךָ וְשָׁב וְקִבַּצְךָ מִכָּל-הָעַמִּים אֲשֶׁר הִפִּיצְךָ ה' אֱלֹהֵינִי שָׁמָּה" (דברים ל', ג).

ירמיהו חולק על נביאי השקר לא רק בנוגע לאורך הגלות ולזמן הגאולה, אלא גם בנוגע למשמעותן. נביאי השקר שוללים מן הגלות תוכן כלשהו ומטיפים להמתנה סבילה לסופה הקרוב. ירמיהו, לעומתם תופש את הגלות כמעשה א-לוקי המכוון לתיקון האומה. ככזאת, היא תשיג את מטרתה רק אם תעורר את התגובה הרצויה. שלא כנביאי השקר, המציגים את הגאולה כבאה מאליה, מטעים ירמיהו את תלותה במעשי העם. בהקשר של ההסתגלות משמשת הבהרת תפקידן של הגלות והגאולה לשמירת ייחודה הלאומי והדתי של קבוצת הגולים ומאפשרת להם להתאים את עצמם למציאות שבתוכה הם חיים בלא להבלע בתוכה. התקווה מעצבת את ממדיה של ההסתגלות ושומרת עליה מפני הפיכתה לאבדן זהות.

ה. סיכום

הנביא מדריך את הגולים להסתגל למצבם מתוך ההכרה לפיה מכילה הגלות תוכן מחייב. הוא מזהיר מפני אשליות וקורא להתאקלמות בבבל תוך שמירת הזהות המקורית. הנביא מטעים כי הנחיותיו מכוונות לטובת העם, למימוש ייעודו ובסופו של דבר - ליציאה מהגלות ולגאולה אמתית ושלמה.

אם כי הדברים נאמרו בהקשר מסויים - ההסתגלות לגלות בכל, יש בהם בכדי ללמד פרק בהלכות הסתגלות בכלל ובפרט בכזו הכרוכה בגירוש ובהגליה.

יהי רצון ותתקיים בנו נבואת ירמיהו: "כִּי הִנֵּה יָמִים בָּאִים, נְאֻם-ה', וְשָׁבְתִי אֶת-שְׂבִית עַמִּי יִשְׂרָאֵל וְיִהְיֶה, אָמֵר ה'; וְהִשְׁבַּתִּים אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר-נָתַתִּי לְאֲבוֹתָם--וְיִרְשׁוּהָ... וְאַתָּה אֶל-תִּירָא עֲבָדֵי יַעֲקֹב נְאֻם-ה' וְאֶל-תַּחַת יִשְׂרָאֵל כִּי הִנְנִי מוֹשִׁיעַךְ מִכַּחֲדָי וְאֶת-זֶרְעֶךָ מֵאֶרֶץ שָׁבָיִם וְשָׁב יַעֲקֹב וְשָׁקֵט וְשָׁאֲנָן וְאִין מַחְרִיד כִּי-אֲתָנָךְ אֲנִי נְאֻם-ה' לְהוֹשִׁיעֶךָ" (ירמיה ל', ג; י-יא) במהרה בימינו, אמן!

16. על הגאולה מבבל ובנין בית שני כאתחלתא אפשרית לגאולה המשיחית ראה: רבי חסדאי קרשקש, "אור ה'", מאמר ד, ח"א, ח, ב, (מהדורת ר"ש פיישר, ירושלים תשי"ג, עמי שסט) ואברבנאל על אתר המבסס את דבריו על דברי רבי חסדאי אם כי אין הוא מזכיר זאת במפורש.